

II. Abdülhamid döneminde Kuzey Irak'da tarikât, aşiret ve siyaset

Gökhan ÇETİNSAYA

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Musul vilayetinin kuzey ve doğu kısımlarında genellikle yarı-göçebe ve yerleşik Kürt aşiretleri mevcuttur. Bu aşiretler geleneksel olarak Kadiri veya Nakşibendi tarikatına

mensup olan Kürt 'şeyh aileleri'nin nüfuzu altındadır. 1830'larda başlayan merkezileşme sürecinde yarı-bağımsız Kürt emirliklerinin dağılmasından sonra bu şeyh aileleri mevcut iktidar boşluğunu doldurarak yerel aşiretler üzerinde hakimiyet kurmaya başlamışlardır. II. Mahmud'la birlikte başlayan merkezi otoriteyi imparatorluğun her bölgesine yayma politikası Balkanlar ve Anadolu'dan sonra Kuzey Irak'a da erişmiştir. 1830'lardan başlayarak Kürt emirlikleri ve beylikleri askeri kuvvet yardımıyla birer birer zaptedilerek merkezden atanan yöneticilerin idaresine girmeye başladı. Bu kolay bir süreç değildi: Musul 1834'te merkeze bağlandığı halde, Diyarbakır ve Revanduz civarındaki Kürt emirliklerini bastırmak uzun yıllar almıştır. Süreç ancak Süleymaniye'deki Baban hakimiyetine son verilmesiyle 1850'de tamamlanabilmiştir.¹

Şüphesiz merkezi idareye bağlanmakla sorunlar bitmedi; İsyanlar birbirini takip etti. Bölge ancak 1840'ların sonlarına doğru, Tanzimat reformlarının uygulanmaya başlanmasıyla birtakım (siyasi, sosyal ve ekonomik) değişiklikler geçirmeye başladı. 1830'lardan başlayarak şekillenen bu yeni yapıda bugünleri de etkileyen iki önemli özellik görülmektedir: a) Emirlerin ortadan kalkması ve merkezi idarenin otoritesini hemen tesis edememesi bölgeyi sürekli bir karışıklık haline soktu. Aşiretlerle meskun bir ortamda aşiretler-arası ve aşiretler-içi anlaşmazlıkları önleyecek/çözecek otoritelere ihtiyaç vardı. Emirler ve beylerden doğan bu boşluğu bölgede yaygın/etkili olan Kadiri ve Nakşibendi tarikatına mensup şeyh ailele-

¹ Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: the social and political structures of Kurdistan* (London: Zed Books, 1992). Ayrıca bkz. David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (London: I.B.Tauris, 1996), Bölüm 3 ve 4; Sarah Shields, "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy," *International Journal of Middle East Studies*, 23 (1991), s.19-37.

ri doldurarak, 19. Yüzyılın ortalarından itibaren hızlı bir yükselişe geçtiler. b) II. Mahmud döneminden başlayarak Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı devletinin uyguladığı sosyo-ekonomik, siyasi ve askeri politikalar (toprak rejiminden eşraf siyasetine kadar) bölgedeki aşiret yapısı ve ilişkilerini değiştirmiştir.

Kısaca, 19. Yüzyılın ikinci yarısında (hatta 20. Yüzyılda) Kuzey Irak'ı anlayabilmek için bu yeni yapı/ilişkileri ve bunun iki temel ögesini hatırlamak gerekiyor: Bölgede dinin ve özellikle tarikat İslamının önemi; Bölgede aşiretlerin rolü ve aşiret yapı/ilişkilerinin belirleyiciliği. Bizim incelediğimiz dönemde Musul vilayetinin Süleymaniye-Kerkük bölgesi (aşiretleri) Kadiri şeyh ailelerinin kontrolü ve nüfuzu altındadır. Bunlara Berzenci ve Talabani şeyhlerini örnek verebiliriz. Daha kuzeyde, Musul, Duhok ve Erbil civarında ise genellikle Nakşibendi şeyhlerinin kontrolünde olan yerleşik ve yarı-göçebe aşiretler bulunuyordu. Barzani şeyhlerinin yurdu olan Barzan bunlara tipik bir örnektir. Sadece büyük/güçlü aşiretler bu şeyh ailelerinin kontrolleri dışında kalabiliyorlardı.

II. Abdülhamid döneminde Kuzey Irak'a baktığımızda genel olarak şu tabloyla karşılaşırız: Ne zaman iç ve dış problemler nedeniyle merkezi otorite zayıflasa bölge kargaşa içine girdi; Aşiretler-içi ve aşiretler-arası ihtilaf/çatışma hiç eksilmedi; Aşiretlerin sınır geçişleri Osmanlı devleti ile İran arasında sürekli problem yarattı; Şeyh aileleri de birbirleriyle (ve bazen kendi içlerinde) daha fazla toprak/aşiret (yani daha fazla servet/güç) için çoğu zaman silahlı mücadeleye varan bir rekabet içindeydiler. Bu makalenin amacı, yukarıda belirtilenlere bir örnek olmak üzere, II. Abdülhamid döneminin özellikle ikinci yarısında, Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki şeyh aileleri ve büyük/güçlü aşiretler ile İstanbul arasındaki ilişkileri ortaya koymaya çalışmaktır. Önce konumuzla ilgili 'aktörleri' tanıyalım.

19. Yüzyılın son çeyreğinde, Kadiri tarikatına mensup olan Berzenci şeyhleri Süleymaniye ve civarındaki bütün aşiretleri (Caf aşireti hariç) kontrolleri altında tutmaktaydılar. Süleymaniye'deki hakimiyetlerine 1850'de son verilen Baban emirliğinin bıraktığı boşluğu dolduran Berzencilerin yükselişi Sultan Abdülaziz döneminde başlamış ve II. Abdülhamid dönemi boyunca hızlanarak devam etmiştir. Aile reislerinin (başta kerametleriyle meşhur Kak Ahmed'in, sonra Şeyh Said'in) dini otoriteleri vasıtasıyla bölgede muazzam bir güç ve bununla orantılı bir servet edinmişlerdi. Şeyh Said (ö.1909) çeşitli kereler İstanbul'u ziyaret etti ve başta Sultan Abdülhamid olmak üzere Yıldız sarayındaki etkili kişiler (örneğin başmabeyinci Hacı Ali Paşa ve ikinci katip Arap İzzet Paşa) tarafından saygı gördü. Kendi bölgesinde ise Şeyh Said'in bir çok rakibi vardı: Bunların en önemlileri Süleymaniyeli tüccarlar ve Berzenci ailesinin diğer kollarının mensuplarıydı. 19. Yüzyılda Süleymaniye bütün Kuzey Irak'ın ürünleri ve İran ticareti için bir pazar haline gelmişti; Berzenci ailesinin bölge aşiretleri üzerindeki etkisi Süleymaniye bölgesindeki ticari hayata zarar veriyor-

du. Ailenin Seyyid Muhammed Berzenci önderliğindeki diğer kolları ise aile-içi bir iktidar mücadelesi içindeydiler.²

Berzencilerin asıl rakibi ise bölgedeki bir başka şeyh ailesiydi: Talabaniler. Yine Kadiri tarikatına mensup olan Talabani şeyhleri Kerkük ve civarındaki aşiretler üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Aşiretler ve köylüler üzerindeki dini nüfuzları sayesinde hem büyük miktarlarda toprak hem de bununla orantılı bir servet kazanmışlardı. Rakipleri Berzencilerden tek farkları onlar gibi (Yıldız Sarayında ve bölgede daha büyük bir saygınlık göstergesi olarak) 'seyyid' değildiler. Talabani ailesinin de çeşitli kolları arasında bir uyumsuzluk vardı. Bazıları ünlü şair Şeyh Rıza gibi İstanbul'la yakın ilişkiler içindeyken ve karşılığında bunun nimetlerinden faydalanırken, diğer bazıları eşkiyalık yapıyor ve hükümet kuvvetleriyle sürekli çatışmaya giriyordu.³

Konumuz açısından Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki iki önemli aşiretten de söz etmemiz gerekiyor: Caf ve Hemavend. Bölgedeki en büyük aşiret olan Caf, Süleymaniye ile Batı İran'ın Sinne bölgesi arasındaki topraklarda yaşamaktaydı. Bir çok alt-kollara bölünmüş olan Caf, 18. Yüzyıldan 19. Yüzyıl ortalarına kadar Baban emirliğine bağlıydı. 1850'de Osmanlı hükümetine bağlandıktan sonra ise aşiret beyleri kaymakam olarak atanmaya başladı; böylece asayiş ve vergiden de sorumlu tutuldular. Caflılar hayvancılık yapan yarı-göçebelereydi; her yıl düzenli olarak Osmanlı-İran sınırı üzerinden göç etmeleri iki ülke arasında daima bir problem kaynağı olmuştur. Aşiret beyleri bir yandan iki hükümeti birbirine karşı oynarken, diğer yandan kendi aralarında bir iktidar mücadelesini sürdürmekteydiler.⁴

Daha ufak ama savaşçı bir aşiret olan Hemavend ise Kerkük ve Süleymaniye arasındaki topraklarda yaşıyordu. Aşiretin ağa ailesi bir çok kola ayrılmış, bu aileden gelen ağalar civardaki köylere yerleşmişlerdi. 1850'ye kadar Baban emirlerini destekleyen aşiret, bu tarihten sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunu fırsat bilerek uzun yıllar Bağdat, Kirmanşah ve Musul arasındaki bütün alanda yaptıkları eşkiyalıkla hem Osmanlı hem de İran makamlarına sürekli problem yaratmıştır.⁵

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı tıpkı imparatorluğun diğer vilayetlerinde

2 Berzenciler için bkz. C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs: politics, travel and research in north-eastern Iraq, 1919-1925* (London: OUP, 1957), s.68-79; E.B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: with historical notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan* (London: John Murray, 1912), s.187 vd.

3 Talabaniler için bkz. Edmonds, s.269-71, 290-95. Şeyh Rıza (ö.1908) ve ailenin diğer simaları için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: MEB, 1969), s.1477-82.

4 Bkz. Edmonds, s.139-152; Soane, s.213-224, 379-381; S.H. Longrigg, "Djaf", *Encyclopedia of Islam*, 2nd Edition [EI(2)], II, s.370-71; Sinan Marufoglu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914* (İstanbul: Eren, 1998), s.121-126.

5 Bkz. Edmonds, s.39-45; Soane, s.171 vd., 179 vd.; D.N. MacKenzie, "Hama-wand," *EI(2)*, III, s.121.

olduğu gibi Musul vilayetinde de büyük bir iktidar boşluğu meydana getirmişti. Merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen aşiretler bölgede sürekli bir isyan dalgası başlattılar. Bunların bastırılması uzun zaman aldı. 1880'lerde Süleymaniye-Kerkük bölgesinde en büyük problem kaynağı Hemavend aşiretiydi. 1885 yılı sonlarından itibaren Musul ve Bağdat vilayetlerinde aşiret çatışmalarının ve eşkiyalığın arttığını bildirerek, özellikle Hemavendi suçlayan raporlar İstanbul'a gelmeye başlamıştı.⁶ Hemavend'in 'sadık tebaayı rahatsız ettiğini' düşünen Sadrazam Kamil Paşa Musul valisinden Süleymaniye'ye giderek ahaliyi sakinleştirmesini istedi.⁷

Ancak olaylar yatışmadı: 1886 Sonbaharına gelindiğinde durum daha da kötüleşmiş, bir de Berzenci ve Talabani şeyhleri arasında bir 'kan davası' başlamıştı. Hükümet yaptığı soruşturma sonucunda şu karara vardı: Meselelerin temelinde Berzenci ve Talabani şeyhleri arasında yaşanan (ve Talabani ailesinin bir ferдинin Berzenciler tarafından öldürülmesi üzerine başlayan) çatışma yatıyordu.⁸ Bu çatışmayı fırsat bilen başta Hemavend olmak üzere Musul ve Bağdat'taki diğer aşiretler de barışı bozarak köylere saldırmaya ve kervanları soymaya başlamışlardı.⁹ Musul valisinin yavaş hareket etmesinden yakılarak kendisini sorumlulukları konusunda uyararak Sadrazam Kamil Paşa, validen mevcut çatışmaya acil bir çözüm bulmasını istedi.¹⁰

Sultan Abdülhamid ve danışmanları da meseleyi ciddiyetle ele aldılar. Abdülhamid, meslek hayatının uzun yıllarını aşiret ya da sınır bölgelerinde geçirmiş ve aşiretlere karşı kullandığı taktikler nedeniyle "kurt" lakabıyla anılan Müşir İsmail Hakkı Paşa'yı Musul'a göndermeye karar verdi.¹¹ Hükümetce de kabul gören bu karar üzerine¹², alınacak önlemleri ve izlenecek politikayı tartışmak üzere sarayda bir komisyon toplandı. Araların-

6 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Y.A.Hus. 186/33, 9 Rebiyülevvel 1303-16 Aralık 1885; Y.A.Hus. 186/102, 22 Rebiyülevvel 1303-29 Aralık 1885; Y.A.Hus. 187/15, 5 Rebiyülahir 1303-11 Ocak 1886. Krş. J.G. Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia* (Calcutta: Superintendent Government Printing, 1908-1915), I/1B, s.1500.

7 BOA, Y.A.Hus. 187/83, 19 Rebiyülahir 1303-25 Ocak 1886. Aynı zamanda Musul valisi de Süleymaniye mutasarrıfı hakkında bir soruşturma başlattı. Bkz. Y.A.Hus. 187/127, 25 Rebiyülahir 1303-31 Ocak 1886.

8 BOA, Y.A.Res. 35/10 (5), 2 Safer 1304-31 Ekim 1886. Talabani ailesinden Şeyh Maruf'a göre, Şeyh Said ve adamları mahalli makamlar tarafından tutuklanmasına ve hapsedilmesine rağmen Berzencilerin Talabaniler üzerine saldırıları devam ediyordu. Şeyh Said salıverilmeleri için uğraşırken, aynı aileden Şeyh Hasan beş yüz adamıyla Şeyh Maruf'un Kerkük'teki tekkesine saldırıyordu. Şeyh Maruf Talabani acil yardım istedi.

9 BOA, Y.A.Res. 35/10 (3), 2 Safer 1304-31 Ekim 1886.

10 Ibid.

11 İsmail Hakkı Paşa (1818-1896) için bkz. İdris Bostan, "Zor Sancağı'nın İmar ve Islahı ile Alakalı Üç Layiha," *Osmanlı Araştırmaları*, 6 (1986), s.210 vd. Ayrıca bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün, t.y.), s.194; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308-1315), IV, s.847.

12 BOA, Y.A.Res. 35/10 (5).

da Sadrazam Kamil Paşa ve İsmail Hakkı Paşa'nın da bulunduğu ve genel olarak mahalli temsilcilerden (örneğin Bağdat nakibü'l-eşrafi Seyyid Selman Efendi ve Ayan meclisinden Bağdatlı Emin Efendi) ya da bölgede daha önce görev yapmış kişilerden (örneğin Mehmed Namık Paşa ve Kure-nadan Mahmud Bey) oluşan komisyona göre asıl mesele Talabani-Berzenci çatışması değil, fakat genel bir aşiret kanunsuzluğu idi. Bölgeye hususi bir memur göndermenin yararını da sorgulayan komisyon, bunun yerine mahalli hükümet vasıtasıyla hareket etmenin daha faydalı olacağını vurguladı. Böyle fevkalade yetkilerle donatılmış bir memur gönderilse bile, zaten yerel makamlarla işbirliği yapmak zorundaydı. Ama en önemlisi, aşiret kanunsuzluklarının tamamen ortadan kaldırılabilmesi için radikal bir idari reformla güçlü bir mahalli idare yaratılması gerektiğini savundular. Komisyonun önerisine göre, özellikle Musul ve Basra vilayetleri lağvedilmeli, bunlar mutasarrıflığa dönüştürülerek tekrar büyük Bağdat vilayetine bağlanmalı ve bütün bölge tek bir vali tarafından yönetilmeliydi.¹³

Ancak Sultan Abdülhamid bu son önerileri kabul etmeye yanaşmadı. Bölgenin problemleri ve aşiretlerin özelliklerine aşına olan İsmail Hakkı Paşa'nın beraberinde bir grup asker/sivil memurla birlikte Musul'a gönderilmesinde ısrar etti. Abdülhamid Hemavend aşiretine karşı sert tedbirler alınmasına karşı çıkmazken, şeyh ailelerine karşı benzer tedbirler alınmasına razı olmadığını da açıkça ifade etti. Özellikle Berzenciler 'seyyid' (ya da Abdülhamid'in ifadesi ile "sülale-i tahire"den) olduklarından bunlara tam bir adalet ve eşitlik ile muamele edilmesi hususunda büyük bir itina ve dikkat gösterilmesi için İsmail Hakkı Paşa'ya tavsiyede bulunulmalıydı: "Berzencilerin sülale-i tahireden bulunmaları hasebiyle haklarında icra edilecek muamelatın adl ve hakkaniyete tamamıyla muvafakatine be-gayet itina ve dikkat edilmesi hususunun dahi müşarunileyhe tavsiyesi..."¹⁴

Bu karar alındığı sırada bölgeden Berzenciler ile Talabaniler arasındaki ihtilafın bittiğini ve asayişin tekrar sağlandığını bildiren raporlar gelse de, olayların bir süre daha devam ettiği anlaşılıyor.¹⁵ Nitekim Ocak 1887 başında Berzenci-Talabani çatışmasının tekrar başlaması üzerine Sultan Abdülhamid'in de sertleşmeye başladığını görüyoruz: İsmail Hakkı Paşa'nın hemen Musul'a gitmesini ve kendi başkanlığında bir "divan-ı harb" kurarak suçluları "ka'ide-i adl ve hakkaniyete" uygun şekilde yargılamasını istedi.¹⁶ Verilen talimat uyarınca Kerkük'e giderek "idare-i örfiyye" ilan eden İsmail Hakkı Paşa'nın ilk icraatı Berzenci-Talabani meselesi oldu. Başkanı olduğu "divan-ı örfi"nin iki aileden toplam dokuz kişiyi üçer se-

13 BOA, Y.A.Res. 35/14, 10 Safer 1304-8 Kasım 1886.

14 BOA, Y.A.Res. 35/14, 11 Safer 1304-9 Kasım 1886 tarihli hâmiş. Sultan aynı zamanda Müşir İsmail Paşa için ayrıntılı bir talimat kaleme alınmasını istedi.

15 Örneğin bkz. BOA, Y.A.Hus. 196/21, 7 Safer 1304-5 Kasım 1886.

16 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 15/56, 13 Rebiyülahir 1304-9 Ocak 1887, içinde *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1525-1919* [MKAB] (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993), s.165.

ne küreğe mahkum etme kararı Sultan tarafından da onaylandı.¹⁷ “Me’mur-ı İslahat” İsmail Hakkı Paşa’nın diğer vazifesi ise “öteden beri zulmet, ceahl ve nadanide kalarak esasen vahşiyü’l mizac” olan “Hemavend eşkiyası”nı bastırmaktı. Daha önce Bağdat’taki 6. Ordu’dan Muhammed Fazıl Paşa Hemavend üzerine gönderilmiş ve çok geçmeden aşiretin bazı mensupları silahlarını bırakmışlardı. Ancak diğerleri özellikle Hanikin civarında saldırılarına devam ediyorlardı.¹⁸ Daha sonra İsmail Hakkı Paşa’nın askeri hareketleri sırasında bir çok Hemavend ağası ya ele geçirildi ya da kendiliğinden teslim oldu.¹⁹ Haziran 1887’ye gelindiğinde, Babıali’ye gelen raporlara göre ele geçirilen silahların sayısı iki bini bulmuş ve hareket sonunda üç ya da dört bine varması bekleniyordu.²⁰ Aynı zamanda aşiretten ikiyüz yirmi üç hane Adana, Konya, Ankara ve Sivas’a sürgün edildiler.²¹ İsmail Hakkı Paşa’nın görevi 1887 sonuna doğru başarıyla sona erdi ve kendisi İstanbul’a döndü.²²

İsmail Hakkı Paşa’nın dönüşünden daha bir yıl geçmeden bölgeden yeni karışıklık haberleri gelmeye başladı. Bu sefer problemi yaratan Caf aşiretiydi. Bu aşiretin reisi Mahmud Bey/Paşa şimdiye kadar Osmanlı hükümetine sadık bir kişiydi ve paşa ünvanı verilerek (aşiretinin bulunduğu mahallin idari merkezi olan) Gülanber kazasına kaymakam olarak atanmıştı. Ama 1888 yılı Sonbaharına gelindiğinde Mahmud Paşa’nın bölgedeki âmirleriyle arası açılmaya ve mahalli hükümet için sıkıntı yaratmaya başladı. Durumu görüşmek için Kasım 1888’de Derviş Paşa başkanlığında bir komisyon toplandı. Derviş Paşa komisyonu iki temel teklifte bulundu: İlk olarak, Mahmud Paşa mutasarrıflığa terfi ettirilerek Hama ya da Urfa’ya tayin edilmeli ve böylece aşiretinden uzaklaştırılmalıydı. Yerine de Gülanber kaymakamı olarak kardeşi Osman Bey atanmalıydı. İkinci olarak, bölgeye ve aşiretlere aşına olan yeni bir vali Musul’a gönderilmeliydi. Bu iki teklif de Abdülhamid tarafından uygun bulundu.²³ Mahmud Paşa’nın mutasarrıf olarak Urfa’ya atanmasına karar verildi; Yeni Musul valisi olarak da Ali Kemali Paşa seçildi.²⁴

17 BOA, YEE 36/139-81, 14 Şaban 1304-8 Mayıs 1887, içinde MKAB, s.173-175.

18 BOA, Y.A.Hus. 197/64, 13 Rebiyülevvel 1304-10 Aralık 1886; Y.A.Hus. 197/85, 17 Rebiyülevvel 1304-14 Aralık 1886. Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa (ö.1915) için bkz. Gövsa, s.246.

19 BOA, Y.A.Hus. 200/17, 6 Cemaziyelahir 1304-2 Mart 1887; Y.A.Hus. 202/7, 3 Şaban 1304-27 Nisan 1887; Y.A.Hus. 202/21, 7 Şaban 1304-1 Mayıs 1887; Y.A.Hus. 202/49, 12 Şaban 1304-6 Mayıs 1887.

20 BOA, Y.A.Hus. 204/11, 6 Şevval 1304-28 Haziran 1887.

21 Sürgünün ayrıntıları için bkz. MKAB, s.176-184.

22 BOA, Y.A.Hus. 205/45, 17 Zilkade 1304-7 Ağustos 1887; Y.A.Hus. 205/50, 18 Zilkade 1304-8 Ağustos 1887.

23 BOA, Y.A.Hus. 220/1, 1 Rebiyülahir 1306-5 Aralık 1888. İbrahim Derviş Paşa (1817-1896) için bkz. Gövsa, s.103.

24 Ibid. Ali Kemali Paşa (1818-1897) için bkz. Gövsa, s.215.

Hükümet aynı zamanda Caf meselesine daha radikal bir çözüm hazırlı-
ğındaydı: Mahmut Paşa uzaklaştırıldıktan (gerekirse İstanbul'a çağrıldıktan) sonra, aşireti Gülanber civarında iskan edilecekti. Lakin, birkaç aylık bir istişareden sonra Sadrazam Kamil Paşa hükümeti bu konuda bazı çekinceler ortaya koydu: Belki Mahmud Paşa kendisine iyi davranılacağına dair güvence verilirse İstanbul'a gelmeye ikna edilebilirdi ama, bütün Caf aşireti kendisinin kontrolü altında değildi. Babıali'ye gelen bilgilere göre Caf aşireti herbiri kendi 'bey'ine sahip bir çok alt-koldan müteşekkildi. Eğer iskana girişilirse Mahmud Paşa'nın nüfuzu yeterli ol(a)mayacağından aşiretin diğer kolları isyana kalkışabilirdi. Hükümete göre Mahmut Paşa zaten mahalli memurların gözünde güvenilir bir kişi değildi: Büyük miktarlarda parayı devlet hazinesinden çaldığı rapor ediliyordu.²⁵

Öyle anlaşılıyor ki, Mahmud Paşa'nın Gülanber kaymakamı olarak yaptığı yolsuzluklarla ilgili bu bilgiler üzerine Sultan Abdülhamid fikir değiştirdi: Mahmud Paşa'yı Urfa'ya tayin etmekten vazgeçti.²⁶ Bunun yerine Mahmud Paşa İstanbul'a çağrıldı. Caf aşiretini iskan etme kararından ise vazgeçilmedi. 1889 yılının ikinci yarısında, Mahmud Paşa İstanbul'da iken, bu konudaki mülâhazanın devam ettiği anlaşılıyor. Nitekim, Aralık 1889'da bir irade ile Caf aşiretinin iskanı için gerekli hazırlıkların yapılması amacıyla bir mahalli bir de merkezi olmak üzere iki komisyon kurulacağı ilan edildi. Mahalli komisyonun üyeleri şu kişilerden ibaret olacaktı: Musul valisi, Musul emlak-ı hümayun komisyonu reisi, Süleymaniye mutasarrıfı ve bazı yerel eşraf. Merkezi komisyon ise Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın başkanlığında toplanacaktı.²⁷

Mahmud Paşa İstanbul'a gelmesi için yapılan çağrıya uydu ama, kendisine Yıldız Sarayı yakınında (Beşiktaş'ta) bir ev ve beş bin kuruş maaş tahsis edilmesine rağmen, çok geçmeden kendi aşiretine dönmek için ısrar etmeye başladı.²⁸ Hükümetin ise bu isteğe olumsuz cevap verdiği anlaşılıyor: Zira 1891 Martı'nda Mahmud Paşa'nın Musul'a geri dönmesine izin verilmesi ya da hiç olmazsa Bağdat veya Basra vilayetlerindeki mutasarrıflıklardan birine atanması için Sadrazama bir kere daha başvurduğunu görüyoruz.²⁹ Nihayet 1891 Ağustosunda, başvurularına olumlu yanıt almayan Mahmud Paşa aniden ortadan kayboldu: İstanbul'dan kaçarak Musul'a doğru gittiği bildirildi. Bu Osmanlı hükümetine apaçık bir başkaldırı idi; Yakalanarak tutuklanması için bir dizi emirler verildi.³⁰ Bir süre sonra Kerküklü Şeyh Hamid Talabani Mahmud Paşa'nın teslim olmasını

25 BOA, Y.A.Hus. 222/41, 15 Cemaziyelahir 1306-16 Şubat 1889.

26 BOA, Y.A.Hus. 225/55, 24 Ramazan 1306-24 Mayıs 1889; Y.A.Hus. 226/5, 5 Şevval 1306-4 Haziran 1889.

27 BOA, Y.A.Hus. 231/16, 8 Rebiyülahir 1307-2 Aralık 1889.

28 Ibid.

29 BOA, Y.A.Hus. 245/2, 1 Şaban 1308-12 Mart 1891.

30 BOA, Y.A.Hus. 251/135, 20 Safer 1309-25 Eylül 1891; Y.A.Hus. 254/16, 8 Cemaziyevvel 1309-10 Aralık 1891.

sağlamak için arabuluculuğa soyundu.³¹ Mahmut Paşa kendisinin çabaları sayesinde ortaya çıkarak teslim oldu; Şeyh Hamid ile birlikte 1892 Mayıs'ında İstanbul'a götürüldüler.³²

Bu arada mahalli makamlar bir yandan da Hemavend aşireti ile ilgili sorunlar yaşamaktaydılar.³³ Bu süreçte ele geçirilip (1889'da) Trablusgarb'a sürgün edilmiş olan Hemavendliler bir yıl geçmeden kaçarak Musul'a geri dönmüşler ve tekrar eşkiyalığa başlamışlardı.³⁴ Hemavendlilerin yakalanması ve Kuzey Afrika'ya geri gönderilmesi için emirler verildi. Mart 1891'e gelindiğinde durum öyle kötüleşmişti ki, Kerkük eşrafı doksan imzalı bir dilekçe yazarak Fransız elçiliği vasıtasıyla Yıldız'ula ulaştırdılar.³⁵ Bu hiç şüphesiz Osmanlı hükümeti için küçük düşürücü bir durumdu. Sadrazam suçu Musul valisi Tahir Paşa'nın tecrübesizlik ve beceriksizliğine buldu.³⁶ Bu sırada Hemavend'e karşı askeri kuvvet gönderilmiş ve bir kısmı teslim olmuştu. Babialı bir talimat göndererek o vakte kadar teslim olmuş olanların köylerde yerleştirilerek ya maaş ya da ziraat ve maiyetleri için malzeme verilmesini istedi.³⁷ Haziran 1891'de şu karara varıldı: Hemavend aşiretinin iskan edilecek olan altı alt-kolundan birer kişi 'kefil' olarak Kerkük'te alıkonulacaktı.³⁸ Hükümet kuvvetlerine direnmeye devam eden Hemavendliler ise yakalanarak Adana ve Rodos'a sürgün edildiler.³⁹

Bir yandan Hemavend'e karşı mücadele devam ederken, diğer yandan Suriye çölündeki Şammar Carba ve İran sınırındaki Paşdar (Pişter) aşiretleri de sorun yaratmaya başlamışlardı.⁴⁰ Bu durum karşısında yeni Sadrazam Cevad Paşa 1892 Haziranı'nda Sultan Abdülhamid'e şu teklifi götürdü: 6. Ordu müşirine (Musul valisi ve müşirin kendisinin de önerdiği gibi) Musul'a özel bir kuvvet gönderme yetkisi verilmeliydi. İlk başta Abdülhamid kuvvet kullanılmasını isteğini onaylamaktan kaçındı ve suçlu aşi-

31 BOA, Y.A.Hus. 256/108, 28 Receb 1309-27 Şubat 1892.

32 BOA, Y.A.Hus. 260/9, 17 Şevval 1309-15 Mayıs 1892.

33 BOA, Y.A.Res. 46/3, 11 Rebiyülahir 1306-15 Aralık 1888; Y.A.Res. 46/13, 24 Cemaziyelevvel 1306-26 Ocak 1889. 1888 Martı'nda ise daha önce Sivas ve Konya'ya sürülen Hemavendlilerden bir kısmı kaçarak yurtlarına geri dönmüş, bunların üzerlerine askeri kuvvet gönderilmişti. Bkz. MKAB, s.187-189. Ayrıca bkz. s.190-191.

34 BOA, Y.A.Hus. 234/48, 19 Receb 1307-11 Mart 1890. Krş. *EI(2)*, III, s.121, ve Edmonds, s.40, 76-77.

35 BOA, Y.A.Res. 54/20 (4), 7 Mart 1307-19 Mart 1891.

36 Bkz. BOA, Y.A.Res. 54/20 (1), 13 Şaban 1308-24 Mart 1891.

37 Ibid.

38 BOA, Y.A.Res. 55/36 (2), 21 Zilkade 1308-28 Haziran 1891. Krş. MKAB, s.194.

39 BOA, Y.A.Hus. 263/57, 15 Muharrem 1310-9 Ağustos 1892.

40 Örnekler için bkz. BOA, Y.A.Hus. 223/20, 8 Receb 1306-10 Mart 1889; Y.A.Hus. 207/50, 23 Muharrem 1305-11 Ekim 1887; Y.A.Hus. 258/95, 27 Ramazan 1309-25 Nisan 1892; Y.A.Hus. 261/140, 23 Zilkade 1309-19 Haziran 1892.

retlerin “tedabir-i hikemiyane” ile yola getirilmelerini istedi: “bunların üzerlerine kuvve-i askeriye sevk edilmeksizin tedabir-i hikemiyane ile yola getirilmeleri..”⁴¹

Ancak kısa bir süre sonra Sultan kararını değiştirerek özel bir kuvvet (*kuvve-i islahiye*) gönderilmesine razı oldu. ‘Kuvve-i Islahiye’nin başına Ferik Ömer Vehbi Paşa getirildi. Ömer Vehbi Paşa Temmuz’da Musul’a varmıştı.⁴² Kuvve-i Islahiye kumandanı olarak Ömer Vehbi Paşa’nın ilk vazifesi aşiret isyanlarını bastırmak ve bölgede asayişin tekrar sağlanmasını temin etmektir. Bunu başarıyla yaptığı anlaşılıyor.⁴³ Fakat bununla yetinmedi: İstanbul’da aldığı talimata da uygun olarak nüfus, toprak ve mülk sayımına, asker yazımına, vergi toplamada yeni düzenlemelere ve idari suistimallere karşı tedbirler almaya girişti. Bazı uygulamaları (örneğin aşiret çatışmalarının bastırılması ve ilkokulların açılması gibi) bölgede iyi bir intiba yaratıp ahali tarafından Yıldız’a takdir mektupları yazılmasına vesile olurken; diğer bazı uygulamaları (örneğin nüfus ve toprak sayımı) özellikle eşraf arasında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Nüfus ve toprak sayımını çıkarlarına karşı bir tehlike olarak gören eşraf, kısa sürede Ömer Vehbi Paşa’nın aleyhine dönerek muhalefete başladı. Bunda nüfus sayımında kadınların da sayılmasını bir bahane olarak kullandılar. Ömer Vehbi Paşa’nın bu itirazlara karşılığı sert oldu: Kendi uygulamalarına karşı ahaliyi kıskırtan kişileri tutuklamaya başladı. Tutuklananlar arasında Musul’un önde gelen eşrafından bazıları ve hatta vilayet idare meclisi üyeleri vardı. Ömer Vehbi Paşa aynı zamanda mevcut iltizam sözleşmelerini de iptal etmeye girişti.⁴⁴

Musul’dan İstanbul’a bir çok şikayet dilekçesi gönderildiyse de Ömer Vehbi Paşa’nın koruyucusu olan Sadrazam Cevad Paşa kendisini desteklemeye devam etti.⁴⁵ Fakat çok geçmeden Sultan meseleyi bizzat ele almak zorunda kaldı. Öyle anlaşılıyor ki, Ömer Vehbi Paşa’nın aynı zamanda Musul’daki Yezidi aşiretlerini müslüman olmaya zorlaması bardağı taşıran son damla oldu.⁴⁶ Fransız ve İngiliz elçiliklerinin protestoları sonucu Ömer Vehbi Paşa Aralık 1892’de görevden alındı.⁴⁷

41 BOA, Y.A.Hus. 261/140, 23 Zilkade 1309-19 Haziran 1892. Bkz. 20 Haziran tarihli ve Süreyya imzalı hâmiş.

42 BOA, Y.A.Hus. 262/50, 15 Zilhicce 1309-11 Temmuz 1892. ‘Kara’ Ömer Vehbi Paşa için bkz. Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965* (Ankara: Harp Akademileri Komutanlığı 1966), s.154.

43 Örneğin bkz. BOA, Y.A.Hus. 263/52, 13 Muharrem 1310-7 Ağustos 1892.

44 BOA, Y.A.Hus. 263/85, 21 Muharrem 1310-15 Ağustos 1892.

45 Örneğin bkz. BOA, Irade-Hususî, no.164, 24 Muharrem 1310-18 Ağustos 1892.

46 Bu konuda bkz. John S. Guest, *Survival Among the Kurds: A History of the Yezidis* (London: Kegan Paul, 1993), s.134-139; Mehmet Ali Ayni, *Milliyetçilik* (İstanbul, 1943), s.377; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B.Tauris, 1998), s.68 vd.; FO 78/4417, memo by Maunsell, Baghdad, 20 October 1892; MKAB, s.207-218.

47 BOA, Y.A.Hus. 263/107, 25 Muharrem 1310-19 Ağustos 1892.

Ömer Vehbi Paşa'nın herşeye rağmen aşiret isyanlarını bastırmada başarılı olduğu anlaşılıyor. 1894 yılı sonuna kadar Musul vilayetinde aşiretlerden yana herhangi bir şikayet olmadı. Fakat merkezi hükümetin bir hatası bu sükunu kısa zamanda bozdu. 1894 sonlarına doğru, Süleymaniye-Kerkük bölgesinde durum o kadar tatmin edici gözüktü ki, İstanbul'da 'misafir edilen' Berzenci ailesinden Seyyid Muhammed Efendi ve Caf aşiretinden Mahmud Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmalarına ve kendi yurtlarına dönmelerine izin verildi. Bu da Caf beyleri ile Berzenci şeyhlerinin kendi içlerinde bir çatışma sürecini başlattı. Her ikisinden de yazılı teminat alınmasına rağmen, ikisi de Musul'a varır varmaz rahatsızlıklar başladı. Seyyid Muhammed Efendi'nin dönüşü Berzenci ailesinin (birini Şeyh Said'in diğerini Seyyid Muhammed'in temsil ettiği) iki kolu arasında aile-içi bir iktidar mücadelesini körükledi.⁴⁸ Aralık 1894'ten itibaren başlayan bu iktidar mücadelesi on yıldan fazla sürecek bir kavgaya dönüştü. Ailenin iki kolu kendilerine bağlı aşiretlerle bir çok kez birbirleriyle çatışacaklardır. Çok geçmeden Caf ve Hemavend de mahalli hükümete problem yaratmaya başladılar.

Seyyid Muhammed Efendi Süleymaniye'ye varır varmaz, bağlıları Şeyh Said'in köylerine saldırmaya başladılar. Başta 6. Ordu kumandanı Receb Paşa olmak üzere mahalli memurlar arabulmaya çalıştılsa da nafile oldu.⁴⁹ Sadece tutuklanmak ve mahkemeye verilmek tehlikesiyle karşılaştığında Seyyid Muhammed Şeyh Said'le barışmaya razı oldu. Bu arada kendisi Yıldız Sarayı'na iki kere telgraf çekerek 'yanlış anlamalardan' ve kendisine karşı bir 'entrika'dan bahsederek "aff-ı şahaneyeye" mazhar olmayı diledi. Bu kadarı Sultan Abdülhamid için kafiydi: Kendisi için en kısa zamanda af çıkarıldı!⁵⁰ İki şeyh bir barışma merasimi için Musul'a çağrıldılar.⁵¹ Bu arada Abdülhamid Sadrazamı ve Musul valisini meseleyi iyi niyetle, seyyidleri taciz ve tahkir etmeden halletmeleri için özellikle uyardı.⁵² Ancak bütün bu tedbirler istenilen sonucu yaratmakta başarısız kaldı. Bu sefer 1895 Temmuzunda, hükümet Askeri Teftiş Komisyonu üyesi İbrahim Paşa başkanlığında özel bir komisyonu Berzenci şeyhleri arasında barış yapmak için Musul'a gönderme kararı aldı.⁵³ Mirliva İbrahim Paşa'nın "musalaha"sı ancak beş-on gün sürdü. Çözüm olarak Berzencilerin

48 Berzenci ailesinin kolları için bkz. Edmonds, s.69 ve 74-76; Bruinessen, s.320, 326-329. Seyyid Muhammed Efendi'nin ne zamandan beri ve niçin İstanbul'da tutulduğu bilinmiyor.

49 BOA, Y.A.Hus. 315/51, 7 Cemaziyelahir 1312-6 Aralık 1894. Receb Paşa (1842-1908) için bkz. Gövsa, s.318.

50 BOA, İrade-Hususi, no.137, 3 Receb 1312-31 Aralık 1894.

51 BOA, Y.A.Hus. 317/67, 24 Receb 1312-21 Ocak 1895.

52 BOA, İrade-Hususi, no.107, 26 Receb 1312-23 Ocak 1895.

53 BOA, Y.A.Res. 76/3, 10 Muharrem 1313-3 Temmuz 1895; İrade-Hususi, no.135, 17 Muharrem 1313-10 Temmuz 1895. Bu komisyon için dahiliye nezareti tarafından hazırlanan ve meclis-i vükela tarafından onaylanan bir dizi talimat hazırlandı.

sürgün edilmesi isteklerini de Sultan Abdülhamid kabul etmedi.⁵⁴ Berzenci şeyhlerinin kavgası Kerkük-Süleymaniye bölgesinde genel bir asayişsizliğe sebep olmuş, bütün aşiretler başkaldırmaya başlamıştı. Bu konuda mutasarrıf ve valiyi suçlayan Abdülhamid'in çözümü yakın çevresinden Ferik Abdullah Paşa'yı acilen Musul'a göndermek oldu.⁵⁵ Bölgede yaklaşık altı ay kalan Abdullah Paşa aşiretler karşısında başarılı oldu ama, Berzencilerin 'kan davası' çok geçmeden tekrar başladı. Sonunda, 1897 Eylülünde şeyhler yerel makamlar tarafından tutuklanarak mahkeme için Diyarbakır'a götürüldüler.⁵⁶ Fakat Sultan Abdülhamid hemen müdahale ederek Berzenci şeyhlerini affetti!⁵⁷

Yine benzer şekilde, Mahmud Paşa'nın İstanbul'dan dönüşü de Caf aşireti içinde yeni bir çatışmayı körükledi. Mahmud Paşa'nın kendisi İstanbul'da tutulurken bütün aşireti ve topraklarını sahiplenen kardeşi Osman Paşa'dan şikayetçi olduğu bilindiği için, dönmeden hemen önce bizzat saray başkatibi Süreyya Paşa tarafından çağrılarak ilerideki iyi davranışları için yazılı bir teminat sunması ve sadakat yemini etmesi istenmişti. Bu istekleri yerine getiren Mahmud Paşa'ya rütbesi, madalyaları ve eski maaşı geri verilmişti.⁵⁸ Ama tıpkı Seyyid Muhammed Efendi gibi Mahmud Paşa da aşiretine varır varmaz problem yaratmaya başladı. Kendisinin yokluğunda aşiret reisi olarak yerine geçen ve hükümetçe kaymakam olarak atanan kardeşi Osman Bey/Paşa'ya karşı bir kıskırtma kampanyası başlattı. Hem Osman Paşa hem de Mahmud Paşa'nın 'kefili' konumunda olan Şeyh Said Berzenci (Mahmud Paşa'yı affetmesi için Sultana onun ricacı olduğu biliniyor) Babıali'ye şikayette bulundular.⁵⁹ Mahmud Paşa ise doğrudan Yıldız'a bir telgraf göndererek hakkındaki bütün suçlamaların uydurma olduğunu iddia etti. Abdülhamid bunun üzerine bir soruşturma başlattı.⁶⁰

Hükümet Mahmud Paşa'nın Musul'a götürülmesini ve aşiretine dönmesine izin verilmemesini isteyerek şu gerekçeyi ileri sürdü: Eğer Mahmud Paşa gerçekten masumsa bile, kendisiyle kardeşi Osman Paşa arasındaki ihtilaf yakın gelecekte muhtemelen ciddi bir çatışmaya dönüşecek-

54 BOA, Y.A.Res. 77/82, 14 Şaban 1313-30 Ocak 1896, içinde MKAB, s.228-231.

55 BOA, İrade-Hususi, no.69, 28 Şevval 1313-12 Nisan 1896; Y.A.Hus. 350/33 (1), 5 Zilkade 1313-18 Nisan 1896. Maiyyet-i Seniyye-i Mülükâne Erkân-ı Harbiyesi'nden Abdullah Paşa (1846-1937) için bkz. Gövsa, s.4.

56 BOA, Y.A.Res. 82/42, 22 Rebiyülahir 1315-20 Eylül 1897.

57 BOA, Y.A.Hus., 376/89, 20 Rebiyülahir 1315-18 Eylül 1897. Belgenin ekinde seyidlerin teşekkür telgrafları bulunmaktadır.

58 BOA, Y.A.Hus. 298/77, 28 Zilkade 1311-2 Haziran 1894; İrade-Hususi, no.116, 24 Safer 1312-27 Ağustos 1894.

59 BOA, Y.A.Hus. 315/25, 13 Cemaziyelahir 1312-12 Aralık 1894 ve Y.A.Res. 74/17 (8), 24 Cemaziyelahir 1312-23 Aralık 1894.

60 BOA, İrade-Hususi, no.58, 21 Cemaziyelahir 1312-20 Aralık 1894. Şeyh Said Berzenci'nin telgrafı için bkz. Lef 2, 29 Teşrin-i sani 1310-11 Aralık 1894.

ti.⁶¹ Fakat Abdülhamid vükelanın isteğini kabul etmeye yanaşmadı: Mahmud Paşa'ya karşı herhangi bir harekette bulunulmadan önce mutlaka bir soruşturma yapılmasında ısrar etti.⁶² Bu sırada durum daha da kötüleşmişti: Mahmud Paşa ile Osman Paşa arasındaki kavga yüzünden vergiler toplanamıyordu. Şubat 1896'da yeni Sadrazam Rıfat Paşa Mahmud Paşa'nın sert bir şekilde cezalandırılmasını talep ettiyse de, Sultan bu isteği bir kere daha reddetti. Fakat hükümet yine de pes etmedi: Bir kaç ay sonra, Haziran 1896'da, daha radikal tedbirler alınmasını teklif etti. Buna göre, geçmiş tecrübeyi ve Musul vilayetindeki sivil/asker yöneticilerin fikirlerini de dikkate alarak, bölgedeki bütün katl ve soygun suçlarını işleyenler ya da teşvik edenler, Kerkük ve Süleymaniye'nin bazı eşrafi ile birlikte, sürgüne gönderilmeliydi. Bunlar arasında, Süleymaniye nakibi Mustafa Efendi, Seyyid Muhammed Berzenci, Süleymaniye belediye reisi Ahmed Efendi ve Cafı Mahmud Paşa Trablusgarb'a sürülecek; Muhammed Ali Talabani, Muhammed Rauf Talabani ve Kerküklü Süleyman Bey Şam'a sürüleceklerdi. Cafı Osman Paşa ise Konya vilayetinde bir kaymakamlığa atanarak bölgeden uzaklaştırılacaktı. En önemlisi ise, Musul vilayetinin idari merkezinin Musul'dan Kerkük'e taşınması teklif edildi. Ayrıca, resmi görevlerde (jandarmadan kaymakamlığa kadar) yerel ahaliden kişilerin çalıştırılmasından vazgeçilmesi istendi. Son olarak, yerel nüfus üzerinde genel bir silahsızlandırma politikasının başlatılması, her türlü silah ticareti ve satışının yasaklanması tavsiye edildi.⁶³

Ancak her zamanki gibi Sultan Abdülhamid bu istekleri de yerine getirmekten kaçındı. Bu Abdülhamid'in yerel eşrafi ya da müslüman önderleri 'hoş tutmaya' / 'küştürmemeye' çalışan tavrına uygundu. Özellikle 1894-1897 yılları arasında en yoğun dönemi yaşanan Ermeni sorunu dikkate alındığında bu hassasiyet daha da bir anlam kazanıyor. Öyle anlaşılıyor ki Sultan Abdülhamid, genel bir prensip olarak benimsediği 'İslam/eşraf' politikasının hassasiyeti yanında, yerel müslüman önderlere karşı özellikle bu dönemde yapılan suçlamaların Ermeniler ve 'onların dış destekçileri' tarafından uydurulduğunu (ya da bir başka ifadeyle bu dönemde müslüman eşrafın üzerine gitmenin Ermenilerin işine yarayacağını) düşünüyor-du. Bu kişileri koruma kararlılığı içinde olduğunu çeşitli kereler vurgulamıştır. 1899-1901 yılları arasında Musul valiliğinde bulunan Ebubekir Hâzim [Tepeyran] Bey'in ifadesiyle: "Sultan Abdülhamid'in Kerkük'te Talibani Şeyh Ali ve Süleymaniye'de Şeyh Said Kak adlarında çok hürmet ettiği iki tarikat şeyhi vardı. (...) Padişaha eşkiya şeyhlerini bir türlü anlatmamıştım. Bunlar haklarında takibata giriştikçe: 'Meşayih ve ekabir-i İslam'ın, Ermenilerin iftiraları üzerine tenkil edilmeleri caiz değildir' diye takibata müsaade etmiyordu.."⁶⁴

61 BOA, Y.A.Res. 74/17, 19 Receb 1312-16 Ocak 1895.

62 BOA, İrade-Hususi, no.17, 6 Ramazan 1312-3 Mart 1895.

63 BOA, Y.A.Res. 87/1 (5), 18 Zilhicce 1313-31 Mayıs 1896. Ayrıca bkz. Y.A.Res. 79/60, 18 Zilhicce 1313-31 Mayıs 1896.

64 Ebubekir Hâzim Tepeyran, *Hatıralar*, 2. Baskı (İstanbul: Pera, 1998), s.372.

Sultan Abdülhamid Musul'un kanundışı aşiretlerine karşı şiddetli tedbirler alınması için hükümetten gelen taleplere direnmeye devam etti. Örneğin, 1897 Haziranı'nda Sadrazam Rıfat Paşa bölgesel ticarete ve asayişe zarar veren aşiretleri bastırmak için Kerkük-Süleymaniye taraflarına general Rıza Bey kumandasında bir askeri kuvvet göndermek için izin istediğinde yine cevap alamadı.⁶⁵ Sonuçta öyle anlaşılıyor ki, Caf meselesini 'beyler' kendi aralarında çözdüler: Yaptıkları anlaşmaya göre Osman Paşa Gülanber kaymakamı olarak kaldı; Caf aşiretini de aralarında ikiye böldüler. İleriki yıllarda fazla bir ihtilaf olmadan ikisi de kendi kısımlarını idare ettiler.⁶⁶

Hemavend'in rutin eşkiyalığı devam etmekle beraber, Kerkük-Süleymaniye bölgesinin 1897 sonlarından itibaren nisbi bir sükunet içine girmiş olduğu anlaşılıyor.⁶⁷ 1901 Yazı'nda Şeyh Said Berzenci Sultan tarafından İstanbul'a davet edilerek Kadiri tarikatına mensup olan başmabeyinci Hacı Ali Paşa'nın konağında ağırlandı.⁶⁸ Kasım'da Adana'dan kaçarak Musul'a gelen ve "âtıfet u merhamet-i seniyyeye iltica eyleyen" Hemavendlilerin istekleri kabul edildi.⁶⁹ Mart 1902'de ise o güne kadar Musul vilayetinde aşiret anlaşmazlıklarından dolayı mahkum olanlar "afv-ı âliye mazhar" oldular.⁷⁰ Ancak, her zamanki gibi, bu nisbi sükun devresi de geçiciydi: 1904'e gelindiğinde Berzenci ailesinin iki kolu arasındaki çatışma tekrar başladı. Hükümet bunun üzerine Berzenciler için sert bir cezalandırma istediyse de Abdülhamid reddetti.⁷¹ Aksine Sadrazamın dikkatini bölgeden erişen raporlara çekti: Bunlara göre Berzenci seyyidleri yerel makamların tazyik ve tahkir edici muameleleri yüzünden göç etmeye başlamışlardı. Abdülhamid'in kendi ifadesiyle: "Şeyh Kal Said Efendi ile ailesinin ve Sadat-ı Berzenciyenin tazyik olunmakta ve haklarında hakaretkarane muamele idilmekte olmasından dolayı Sadatın hicrete baş-

65 BOA, Y.A.Res. 87/1 (1), Gurre-i Muharrem 1315-2 Haziran 1897. Sadrazam ayrıca (Musul valisi ve kumandanının da desteklediği) vilayet merkezinin Kerkük'e alınması görüşünü de yineledi.

66 Bkz. Edmonds, s.148 vd.; Soane, s.213 vd., 379-381.

67 Örneğin bkz. MKAB, s.245-249, 255-268. Bu yıllarda Musul vilayetinin diğer bölgelerindeki karışıklıklar için bkz. Gökhan Çetinsaya, 'Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908' (Unpublished Ph.D. Thesis, University of Manchester, 1994), s.187-191.

68 Public Record Office [PRO], Foreign Office [FO] 195/2096, Mosul Newsletter no.11, 4 June 1901. Şeyh İstanbul'a gitmek için Süleymaniye'den ayrılırken, eşraf ve memurlar kendisini üç saatlik uzaklığa kadar uğurlamışlardı. Ancak ilginç bir şekilde dönüşlerinde Hemavend'in saldırısına uğrayarak soyuldular ve Süleymaniye'ye yaya dönmek zorunda kaldılar. Ayrıca bkz. FO 195/2096, Mosul Newsletter no.26, 12 December 1901. Krş. Tepeyran, s.466 dipnot 38.

69 BOA, İrade-Hususi, no.29, 13 Şaban 1319-25 Kasım 1901. Adana'da kendilerine verilmekte olan yevmiyeleri de aynen ödenecekti.

70 BOA, İrade-Hususi, no.46, 12 Zilhicce 1319-22 Mart 1902.

71 BOA, Y.A.Res. 126/61, 8 Rebiyülahir 1322-22 Haziran 1904.

ladıkları..” Sadat-ı Berzenciye’ye karşı bu tarz bir muamele Sultanın iradesine kesinlikle aykırıydı.⁷²

Sultan Abdülhamid bu konudaki hassasiyetini ileriki yıllarda da devam ettirdi. Örneğin 1905 Haziranı başında, hükümet Şeyh Said Berzenci ve taraftarlarının Hemavend köylerine saldırdıklarını bildirek Şeyh Said’e karşı askeri kuvvet kullanmak için yerel makamlara izin verilmesini istediğinde⁷³, Abdülhamid ‘Sadat-ı Berzenciye’ye karşı kuvvet kullanılması ihtimalini her halükarda reddetmiş, bu tarz bir muamelenin kendi iradesine kesinlikle aykırı olduğunu belirterek, eğer onlara karşı silah kullanılması için kendisinden izinsiz herhangi bir emir verildiyse iptal edilmesini ve asiyeğin “nesayih-i hikemiyanec” ile sağlanmasını istemiştir.⁷⁴ Ama yerel makamlar ısrarlıydı: Yaklaşık dört ay sonra Berzenci ailesi mensupları tutuklanarak mahkemeye çıkarıldılar ama, beklenebileceği üzere Sultan tarafından hemen affedildiler.⁷⁵ Yerel makamlar yine de yılmadı: Haklarında gıyabi hüküm verilmiş bazı Berzencileri aramaya devam ettiler. Durumu öğrenen Abdülhamid bunu da menetti: Şubat 1906’da çıkardığı bir irade ile takibin durdurulmasını istedi.⁷⁶

1905 sonrasında Musul vilayetinde genel bir asiyeşizlik hakimdir; hükümet kuvvetleri bu sürekli isyan halini bastırmakta yetersiz kalmaktadır. İşte bu ortamda başı yine Hemavend çekmekteydi. Özellikle 1890’larda sürgüne gönderilmiş olan Hemavend ağalarının Rodos’a sürülenleri 1905’te Yıldız tarafından affedilerek, Adana ve Trablusgarb’a sürülmüş olanları da 1907’de firar ederek aşiretlerine geri dönmüşler ve tekrar eşkiyalığa başlamışlardı.⁷⁷ Abdülhamid her zamanki gibi “Hemavend eşkiyası”na karşı sert bir tavır aldı: Hem Sadrazama hem de Seraskere emirler vererek bu aşiretin her ne vasıtayla olursa olsun durdurulmasını istedi. Hatta gerekli görülürse Hemavende karşı Hamidiye Alaylarının bile kullanılması düşünülmeliydi.⁷⁸ 1905 sonrası dönemde Berzencilerin de gerek yerel makamlarla kötü ilişkileri gerekse kendi aralarındaki çatışmaları aynı şekilde sürmekteydi. Yıldız’ın bu dönemde Musul valiliğine ‘mülkiyeli bir

72 BOA, İrade-Hususi, no.120, 26 Rebiyülahir 1322-10 Temmuz 1904. Sultan ayrıca iki hususi görevlinin (Teftiş-i Askeriye Komisyonundan Rıza Paşa ile Dahiliye Nezaretinden Vehbi Bey’in) Süleymaniye’ye giderek durumu soruşturmasını istedi. Bkz. İrade-Hususi, no.20, 7 Cemazıyelevvel 1322-20 Temmuz 1904.

73 BOA, Y.A.Res. 130/87, 23 Rebiyülevvel 1323-28 Mayıs 1905.

74 BOA, İrade-Hususi, no.77, 27 Rebiyülevvel 1323-1 Haziran 1905.

75 BOA, Y.A.Res. 133/7 (1), 5 Şaban 1323-5 Ekim 1905. Meclis-i vükela şunu da tartıştı: Af Berzenci şeyhleriyle işbirliği yapan kanundışı aşiretlerin ağalarını da kapsamalı mı kapsamamalı mı? Bkz. Lef 2.

76 BOA, İrade-Hususi, no.12, 11 Zilhicce 1323-6 Şubat 1906. Ayrıca bkz. FO 424/210, no.3, inclosure, Baghdad, no.1009/97, 21 December 1905.

77 BOA, Y.A.Res. 130/92, 26 Rebiyülevvel 1323-31 Mayıs 1905; İrade-Hususi, no.27, 10 Safer 1325-25 Mart 1907.

78 BOA, İrade-Hususi, no.27, 10 Safer 1325-25 Mart 1907.

bürokrat' yerine 'eşrafa yakın' bir kişiyi, saray ikinci katibi Arap İzzet Paşa'nın kardeşini ataması da Berzencileri yatıştırılamamış gözüküyor.⁷⁹

İşte Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde Musul vilayetinde Hemavend ve Berzencilerin başı çektiği (ve bir bakıma birbiriyale ilintili olan) karışıklık hali devam ediyordu. Jöntürk İhtilali ile durum daha da vahim bir hal aldı: Kısmen Abdülhamid rejimine son verilmesiyle 'eşraf/İslam' siyasetinin nimetlerinden artık yararlanamayacağını ve yeni rejimin kendisine bakışının tamamen farklı olacağını anlayan Şeyh Said Berzenci'nin teşvikiyle, kısmen de meydana gelen iktidar boşluğunu fırsat bilerek Hemavend açık bir isyana kalkıştı. 1908 İhtilali sonrası dönemde Hemavend saldırıları yerel nüfus, özellikle de tüccarlar için tahammül edilemeyecek bir seviyeye erişmişti. Kerkük-Süleymaniye-Bağdat arasındaki yollar tamamıyla kapandığından bölgedeki bütün ticaret ve ulaşım durma noktasına gelmişti.

Yeni rejimin önce 'meselenin kökünü' kurutmaya karar verdiği anlaşılıyor: Hemavend'in isyanı arkasında bu aşirete evlilik yoluyla da bağlı olan Şeyh Said Berzenci'nin olduğu herkesce biliniyordu. Nitekim 'meşru vasıtaların' yetersiz kaldığını gören hükümetin 'klasik bir İttihatçı taktiği'ne başvurduğu anlaşılıyor. Şeyh Said önce Musul'a davet edildi; Ailenin diğer bazı mensuplarıyla birlikte Musul'a gitmeye ikna oldu. 1909 başlarında Musul'a vardıktan kısa bir süre sonra ise, 'ahalinin galeyana gelmesi' sonucu 'linç' edildi!⁸⁰ Ancak bu 'çözümün' de meseleyi halletmediğini görüyoruz. Hemavend 'terörü' yaklaşık iki yıl daha sürdü ve ancak büyük bir askeri kuvvetle bastırılabilirdi.⁸¹ Babasının yerine geçen Şeyh Mahmud Berzenci ise İttihatçılara karşı uzun yıllar sürecek bir 'kan davası' başlattı.⁸²

Stephen Duguid, II. Abdülhamid rejiminin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikasını (İngiliz belgelerinden kalkarak) incelediği öncü makalesinde, Abdülhamid rejimini anlamının anahtarının Kürtler'e yönelik politikayı anlamak olduğunu ileri sürer.⁸³ Yıldız Arşivi'nden kalkarak hazırlanmış bu araştırmanın da benzer bir sonuca vardığı söylenebilir. Yukarıda çizilen tabloda Abdülhamid rejiminin en azından iki temel politikasının ipuçlarını görebiliyoruz. Birincisi, 1878 sonrasında Tanzimat politikalarına duyulan inancın sarsılmasının ve oluşan yeni nüfus yapısının etkisiyle imparatorlukta müslümanların öncelikli olduğu, farklı müslüman

79 Suriye eşrafından Mustafa Yumni Bey için bkz. Bkz. FO 424/212, no.11, Barclay to Grey, no.24, Constantinople, 11 January 1907; FO 195/2242, Newsletter no.13, dated 4th April 1907; FO 424/213, no.150, O'Conor to Grey, no.720, Pera, 26 November 1907.

80 Soane, s.191-192. Krş. McDowall, s.97; PRO, War Office [WO] 106/920, s.42.

81 Soane, s.180 vd. ve 191 vd.

82 Şeyh Mahmud'un Kürt milli hareketindeki rolü için bkz. McDowall, s.155 vd.

83 Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9 (1973), s. 144.

unsurların ortak bir temelde birleştirilerek sosyo-ekonomik/kültürel bakımdan kalkındırılmaya/geliştirilmeye çalışıldığı ve Hristiyan unsurlar karşısında her bakımdan üstün tutulduğu "İslam siyaseti". İkincisi de, İslam siyasetini gerçekleştirebilmenin bir vasıtası olarak müslüman eşrafa, özellikle de dinî hüviyete sahip eşrafa (ulema/meşayih) özel bir önem atfedildiği; bu eşrafın Halife-Sultanla müslüman tebaası arasında bir aracı olduğu, her halükârda 'hoş tutulmaya' / 'küstürülmemeye' çalışıldığı 'eşraf siyaseti'.⁸⁴ Tabii, bu konularda tam bir sonuca varabilmek için imparatorlukta yaşayan bütün müslüman unsurlarla ilgili ayrıntılı ve karşılaştırmalı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

84 Bu konularda bkz. Gökhan Çetinsaya, "İsmi olup da cismi olmayan kuvvet': II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara-1999, s.380-388 ve "'Çıban başı koparmamak': II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış" *Türkiye Günlüğü*, No: 58, Kasım-Aralık 1999, s.54-64.